Ajalooline Ajakiri, 2025, 2 (192), 153–164

Arvustused

Kuidas saadi keskaegsel Liivimaal piiskopiks?

Henrike Bolte, *Bischofserhebungen und geistliche Landesherrschaften im spätmittelalterlichen Livland: Dorpat – Ösel – Kurland* (Münster: LIT Verlag, 2023), 783 lk, ISBN: 978-3-643-14656-4

2022.–2023. aastal ilmus mitu kaalukat teost keskaegse Liivimaa ajaloost, mis väga tõenäoliselt jäävad pikaks ajaks aktuaalseks ja ka uurijatele eeskujuks.[1] Üks neist on Henrike Bolte mahukas uurimus, mis põhineb tema kümnend varem kaitstud ja hiljem märkimisväärselt täiendatud doktoriväitekirjal.[2] Teos keskendub ühtaegu nii süsteemselt, detailselt kui ka sünteesivalt-üldistavalt küsimusele, kuidas keskaegse Liivimaa piiskopid ametisse said. Piiskopid ja piiskopkonnad on seni sageli jäänud Saksa ordu varju ja ehkki viimasel ajal on ilmunud uurimusi, mis analüüsivad piiskopkondade struktuure ja rolli Liivimaa poliitsüsteemis eelkõige 16. sajandil,[3] pole neid enne Boltet niivõrd põhjalikult käsitletud. Sealjuures on Bolte töö aga suurel määral inspireeritud Brigide Schwarzi uurimistööst vaimulike

[1] Nt Juhan Kreem, *Ordu sügis: Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal* (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022); Gustavs Strenga, *Remembering the dead: collective memory and commemoration in late medieval Livonia* (Turnhout: Brepols, 2023).

[2] Bolte kuulub Berliini Vaba Ülikooli emeriitprofessori Matthias Thumseri õpilaste sekka, kellest mitme dissertatsioonid käsitlevad Liivimaad või selle naaberpiirkondi: https://www.geschkult.fu-berlin.de/e/fmi/institut/mitglieder/ressourcen/Thumser/dissertationen/index.html (16.10.2025).

[3] Nt Pärtel Piirimäe, "Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades", *Kleio*, 3 (1995), 16–25; *idem* "Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil", *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Artiklite kogumik*, toim Helmut Piirimäe, Klaus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikool, 1998), 33–52; Madis Maasing, *The role of the bishops in the Livonian political system (in the first half of the 16th century).* Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 37 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2016).

https://doi.org/10.12697/AA.2025.2.03

võrgustike ehk köiskondade (*Seilschaften*) kohta, nii isikutekeskse lähenemise kui ka metoodika osas.[4]

Oma uurimisülesandeks on Bolte seadnud koondpildi loomise nendest huvigruppidest, tegutsejatest ja ka konfliktidest, mis olid seotud piiskopikohtadele tõusmisega. Selleks vaatleb ta piiskopiametisse saamiseks algatatud initsiatiive, strateegiaid ja inimestevahelisi liite. Ühtlasi soovib ta leida vastust küsimusele, kuivõrd sõltuvad või sõltumatud olid piiskopkonnad Saksa ordust, Liivimaa võimsaimast isandast (lk 16–17). Sealjuures on probleemküsimusi avatud nii kvalitatiivselt, kirjeldades ilmekaid üksikjuhtumeid, kui ka kvantitatiivselt üldistuste ja statistiliste kokkuvõtete abil.

Töö käsitleb Liivimaa viiest piiskopkonnast kolme: Tartut, Saare-Läänet ja Kuramaad. Välja on jäänud Riia peapiiskopkond, mis on Liivimaa olulisim, kuid selle uurimisseis on ebaühtlane ning seetõttu vääriks Riia eraldi Bolte teosega võrreldavas mahus uurimust. Samuti ei analüüsita Tallinna piiskopkonda, mille isandate ametisseastumist kuni 15. sajandi lõpuni on käsitlenud Klaus Neitmann.[5]

Kolm vaadeldud piiskopkonda olid eripalgelised ja ühe huvitava seigana toob Bolte sealjuures välja 15. sajandi allikmaterjali ebaühtlase jaotumise: Saare-Lääne kohta on seda sama palju kui Tartu ja Kuramaa kohta kokku, ent Kuramaa osas on allikaid kaks korda vähem kui Tartu kohta. Seega on materjalide hulk piiskopkondade kohta proportsioonis 3:2:1 (lk 19). See on näilik anomaalia, sest Tartu oli kolmest piiskopkonnast vaieldamatult olulisim, kuid Saare-Läänes leidsid aset tõsiseimad konfliktid piiskopiameti pärast, mis jätsid maha mahukaima kirjaliku pärandi.

Ajaliselt käsitleb Bolte Liivimaa keskaja teist poolt: 1378. aasta õhtumaisest kirikulõhest kuni suurema osa Liivimaa poliitiliste struktuuride likvideerimiseni 1561. aastal. Alguspunkti valiku puhul võis olla otsustav tõsiasi, et 1378. aastaga algab allikapublikatsioon *Repertorium Germanicum* (RG), mis sisaldab teavet Rooma kuuria kaudu karjääri teinud vaimulike käekäigu kohta nn Saksa maade piiskopkondades, sealhulgas Liivimaal.[6]

---

[4] Bolte on kasutanud kõiki Schwarzi olulisemaid artikleid, kuid ei viita tema elutööd kokkuvõtvale monograafiale, tõenäoliselt ilmus see pärast Bolte käsikirja valmimist: Brigide Schwarz, *Alle Wege führen über Rom: Beziehungsgeflecht und Karrieren von Klerikern aus Hannover im Spätmittelalter*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen, 302 (Göttingen: Wallstein, 2021).

[5] Klaus Neitmann, "Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert", *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*, toim Norbert Angermann, Wilhelm Lenz, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 8 (Lüneburg: Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997), 43–86.

[6] Publikatsiooni esimese üheksa köite sisu on kättesaadav internetis: https://rg-online.dhi-roma.it/denqRG/index.htm (16.10.2025). Ilmunud on ka kümnes köide: *X, Verzeichnis*

Nagu RGs, on ka Bolte uurimuse keskmes 15. sajand, mis on kirikulooliste allikatega kaetud rikkalikumalt kui naabersajandid (lk 15–16). Dissertatsiooniga võrreldes on autor raamatu ajalist raami laiendanud – esimene lõppes juba reformatsiooniga (1525). Tänu sellele on kaasatud mitmeid keskaegse Liivimaa lõpukümnendeist pärinevaid olulisi näiteid piiskoppide ametisse saamise asjaolude kohta, mis aitavad paremini mõista varem toimunut. Siiski pole autor jõudnud neid kümnendeid läbi töötada niivõrd põhjalikult kui varasemaid sajandeid ning Vene-Liivimaa sõja aastate osas on teoses nii mõnigi oluline infokild välja jäänud.

Dortmundi linnaarhiivis töötava Bolte uurimuse olulisimaks tugevuseks on siiski kahtlemata primaarallikate kasutus. Eriti tuleb esile tõsta tema uurimistööd Vatikani arhiivides, mis on võimaldanud saada mitmeid uusi teadmisi, kuna RG ülilühidad sisukokkuvõtted ei sisalda pahatihti kogu olulist infot ning see ei hõlma ka kaugeltki mitte kogu Rooma *Livonica*'t. Lisaks on Bolte süvitsi läbi vaadanud tuntud allikakogusid, mille täit potentsiaali pole keegi senini uurimistöös rakendanud, näiteks Kopenhaageni riigiarhiivis säilitatavad Saare-Lääne piiskopkonna registratuurraamatud.[7] Autor on kasutanud ka pea kogu olulisemat teemassepuutuvat sekundaarkirjandust. Välja on jäänud vaid vahetult enne raamatu ilmumist avaldatud käsitlused ning mõned eesti- ja lätikeelsed uurimused.[8]

Värsked sissevaated piiskoppide käekäigule

Teos jaguneb kolmeks suureks temaatiliseks sisupeatükiks.[9] Kõik neist sisaldavad põhjalikke sissevaateid oma põhiteemadesse: piiskopiametite korralisse täitmisse, seisuste rolli piiskoppide ametisse saamisel ning Saksa ordu osatähtsusse. Lisaks antakse asjakohased üldistavad ülevaated piiskopiks saamisega seotud laiemast kontekstist (näiteks kõrgemasse vaimulikuametisse saamise võimalused ja korraldus hiliskeskajal) ning asjaosaliste võimekusest ja võimalusest piiskopiks saamise protsessi sekkuda.

Mõnda eriliselt nüansirikast piiskopiks tõusmise juhtumit vaatleb Bolte mitmes peatükis. Selliseks on näiteks Saare-Lääne piiskop Johannes Schutte

---

der in den Registern und Kameralakten Sixtus' IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territoren, 1471–1484, 6 Bände, toim Ulrich Schwarz jt (Berlin, Boston: de Gruyter, 2018).

7 Osa registratuurraamatuist on kättesaadavad Rahvusarhiivi keskkonnas Saaga: https://www.ra.ee/dgs/explorer.php?tid=76&iid=&tbn=1&lev=yes&lst=&gid=33&hash=22c6fa27c80c96a27de6fcd667e1154c (16.10.2025).

8 Siiski on kasutatud töö seisukohalt olulist Tõnis Lukase monograafiat: *Tartu toomhärrad 1224–1558* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1998).

9 Raamatus kannavad need numbreid II–IV, sissejuhatus kannab numbrit I.

(srn 1438) kaasus, kes oma kahe edutu (1419 ja 1423) ja kolmanda eduka võimuletõusu katse ajal (1432) toetus nii toomkapiitlile, Saksa ordule kui ka Rooma kuuriale. Reeglina on autor sisulisi kordusi siiski vältinud, keskendudes üsna rangelt parasjagu käsitletavale teemale. Lugeja jaoks, kes soovib leida võimalikult täielikku teavet just kindla isiku eluloo ja karjääri kohta, on teose lõpus piiskoppide ja kandidaatide kataloog, kus on kirjas nende biograafilised põhiandmed (lk 530–682), millele järgneb koha- ja isikunimede register.

Bolte kataloog on äärmiselt tänuväärne täiendus Liivimaa kõrgvaimulike uurimislukku. Seni on uurijad nende puhul enamasti toetunud Leonid Arbusow vanema rohkem kui sajanditagusele Liivimaa vaimulike andmekogule,[10] kuid nüüd on Bolte suure osa piiskoppidest ja kandidaatidest (kataloogis on kokku 78 isikut) värske pilguga üle vaadanud ning lisanud märkimisväärse hulga uut teavet ja parandusi. Üks paremaid näiteid on Tartu piiskop Johann Dusborch (1513/1514), kelle valis kapiitel ja kiitis heaks paavst, kuid kelle osas arvati varem, et ta suri juba aasta pärast piiskopiametis olemist. Bolte näitab, tuginedes eelkõige Vatikani allikatele, et Dusborch ei suutnud ametikohta kindlustada, mistõttu paavst nimetas tema asemel piiskopiks ordu soosikust Christian Bomhoweri. Ametita jäänud Dusborch oli arvatavasti aga veel 1520. aastal elus (vt lk 558–566).

Siiski esineb selles heterogeenses andmestikus mõningaid vaieldavusi, puudujääke ja eksitusi.[11] Vaieldav on näiteks Bolte arvamus, et Peter Wetberg (Saare-Lääne piiskop 1471–1491) ning vennad Gottschalk (Kuramaa piiskop 1405–1424) ja Johann Schutte (Saare-Lääne piiskop 1432–1438) pärinesid Liivimaalt, sest selle kohta pole veenvat allikalist tõendust.[12] Mõnel puhul on teave ka puudulik, nagu Johann Sluter de Hexi puhul, kes oli

[10] "Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert", *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900* (1902), 33–80; "Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung)", *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1901* (1902), 1–160; "Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Schluss)", *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1902* (1904), 39–134; "Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Dritter Nachtrag)", *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 192 und 1913* (1914), 1–432.

[11] Näiteks polnud viimane kodanikupäritolu piiskop Tartust mitte Gerhard Schrove (lk 557), vaid Johannes Bey. Bey surmaajaks märgitud 9. märts 1543 (lk 574) on aga ekslik, kuna ta suri sama aasta mais. Berthold Ruckershusen oli kirikhärra Pärnu Nikolai kirikus, ent mitte Saare-Lääne diötseesis paiknevas (Vana-)Pärnus (lk 596), vaid Tartu diötseesis olevas Uus-Pärnus.

[12] Schuttede kohta vrd: Madis Maasing, "Johannes Schutte ja Saare-Lääne toomkapiitel", *Läänemaa Muuseumi toimetised*, 26 (2024), 31–71.

1383. aastal Avignoni paavsti nimetatud Saare-Lääne piiskop.[13] Samuti võinuks Bolte lisada reaalselt ametis olnud Tartu piiskoppide loendisse Albrecht Hechti, kelle 1378. aastal valis Tartu kapiitel ning kes sai järgmisel aastal kinnituse Avignoni paavstilt.[14] Seda eriti, kui arvestada, et nimistus figureerivad hoopiski paavstliku kinnituseta jäänud Ludolf Grove (Saare-Lääne piiskop 1438/39–1458) ja Holsteini hertsog Magnus (Saare-Läänes 1560–1572; Kuramaal 1560–1583). Magnuse puhul pole Bolte maininud aga olulist tõika, et nii Saare-Lääne kui ka Kuramaa toomkapiitel valisid ta 1560. aasta kevadel korraliselt piiskopiks.[15] Lisaks oli Magnus 1558. aastast Tartu piiskopi koadjuutori kandidaat ning sealset piiskopikohta taotlesid ka Riia peapiiskop, Brandenburgi markkrahv Wilhelm, ning tema koadjuutor, Mecklenburgi hertsog Christoph – viimane puudub kataloogist aga sootuks.[16] Peale tema võinuks seal olla ka Wolmar von Ungern, kes oli Saare-Lääne piiskopi kandidaat 1530. aastal. Nii kataloogis kui ka teoses tervikuna esineb trüki- ja muid pisivigu nimede, aastaarvude ja muude arvandmete osas, ent neid pole häirivalt palju.

Korraline piiskopiks saamine

Järgnev üksikasjalikum ülevaade teose sisust peegeldab eelkõige arvustaja peamisi uurimishuvisid, mistõttu pööran enim tähelepanu esimesele sisupeatükile. See on ka mahukaim (297 lehekülge) ja käsitleb piiskopiametite korralist, kanoonilisele õigusele vastavat täitmist. Nagu Bolte hästi välja toob, oli neid võimalusi hiliskeskajaks kaks: valimine piiskopkonna toomkapiitli või nimetamine paavsti poolt. Ent ainult valimisest ei piisanud – täieliku piiskopivõimu saamiseks pidi isik ka kinnitatama ja pühitsetama. Viimast toimetas hiliskeskajal reeglina paavst. Niisiis oli kuuria osalus piiskopiks saamise protsessis pea vältimatu.

---

[13] Tema kohta leiab lisainfot Bolte poolt kasutamata jäänud artiklis Saare-Lääne piiskopi Heinrich Biscopist (1374–1381), kust selgub, et Hex sai piiskopiks ilmselt tänu sellele, et ta oli Biscopi kauaaegne kaastööline: Andreas Röpcke, "Nomen est omen: Hinrich Biscop wird Bischof. Eine Klerikerkarriere des 14. Jahrhunderts im Hanseraum", *Hansische Geschichtsblätter* 120 (2002), 1–32, siin 13–14.

[14] Andmed Hechti kohta on samuti lünklikud, vrd: Mihkel Mäesalu, "Tartu piiskop Dietrich Damerow ja Saksa Ordu", *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2019* (2020), 36–58, siin 38–40.

[15] Vt *Neue Quellen zur Geschiche des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen geheimen Archive zu Kopenhagen. Band 2*, toim Carl Schirren (Reval: Kluge, 1884), nr 188–193.

[16] Tartu piiskopikoha taotlemise kohta Liivimaa sõja alguses vt: Madis Maasing, "Tartu piiskopkonna küsimus Vene-Liivimaa sõja ajal", *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017* (2018), 18–43.

Seniolematu põhjalikkusega käsitleb Bolte toomkapiitlite rolli piiskopi valimistes (lk 22–101) ja ta leiab sealjuures vastuseid mitmele seni lahendamata küsimusele. Näiteks ilmneb, et Tartu ja Saare-Lääne piiskopi valimistel oli valimisõigus mitte kogu kapiitlil, vaid enimprivilegeeritud kitsamal kanoonikute kogul, keda 15. sajandi alguseks oli Tartus 12 ja Saare-Läänes 10. Need Vatikani arhiivimaterjalidel põhinevad avastused lubavad arvata, et sarnane korraldus kehtis ka Tallinnas.[17]

Toomkapiitli võimalused piiskopi valimise õigust rakendada olid Tartus ja Saare-Läänes sarnased. Aastail 1378–1558 valis kapiitel piiskoppi Tartus 13 korda ja neist üheksal juhul sai valitu ka edukalt piiskopiks (lk 60–65). Bolte andmeil oli sel ajal ametis 16 täieõiguslikku Tartu piiskoppi (lk 528), seega said kapiitli kaudu koha veidi rohkem kui pooled. Kapiitli valitute ülekaal oleks aga veelgi suurem, kui nende sekka lisada ka ülal mainitud Albrecht Hecht. Aastail 1381–1560 valis Saare-Läänes kapiitel 12 isikut, kellest kaheksa said ametisse. Kuna piiskoppe on Bolte nimistus 14, on taas tegemist enamusega. Siinkohal tuleks kapiitli valitud ja edukalt võimule saanute sekka lisada aga hertsog Magnus, mistõttu siingi muutuks kapiitli valitute osakaal veel suuremaks.

Tartust ja Saare-Läänest erines selgesti Kuramaa piiskopkond, kus Bolte järgi sai aastail 1399–1560 ametisse kümme piiskoppi, kellest vaid ühe, Hermann Ronnebergi (1524–39), valis kapiitel. Ka siin tuleks lisada veel Magnus, ent igal juhul jääb Bolte hinnang, et Kuramaal oli kapiitli edu piiskopivalimistel äärmiselt erandlik, kehtima. Sealjuures leiab autor, et põhjuseks polnud reeglina mitte ordu vastutöötamine – Kuramaa toomkapiitel oli ordusse inkorporeeritud –, vaid pigem see, et kapiitel oli niivõrd vaene ja alamehitatud, et ei suutnud enamasti kanoonilisi valimisi läbi viia (lk 519).

Ühtekokku sai aastail 1378–1561 Bolte järgi kapiitli toetusega Liivimaal piiskopiametisse 21 isikut 38-st (lk 99–101). Lisades Hechti ja hertsog Magnuse kapiitli valitute hulka, tõuseks kapiitli kaudu piiskopiks saanud isikute arv 23-ni 39-st (kui lisada Hecht valitsenud piiskoppide hulka). Samas arvab Bolte siit maha kaks isikut, kes said piiskopikohale Saksa ordu selgel survel. Kuna ka hertsog Magnus polnud kapiitli enda kandidaat, võiks Bolte vaadeldud ajajärgul kapiitli kandidaatidena ametisse saanuid olla 39-st 20 (Boltel täpselt pooled ehk 38-st 19).

Toomkapiitlite analüüsi järel käsitleb Bolte põhjalikult kuuria osatähtsust (lk 101–173). Siin vaatleb ta põgusalt ka Liivimaa toomhärrade kuuria

[17] 15. sajandi keskel oli Saksa ordu andmeil Tallinna kapiitlis 12 liiget, aga piiskopi valimise õigus oli vaid üheksal kanoonikul (vt Madis Maasing, "Die Domherren von Reval 1281–1565", *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 159, Jg. 2023 (2024), 105–171, siin 110).

kaudu ametisse nimetamise praktikat. Ta sedastab, et see praktika oli küllaltki laialt levinud, kuna võimaldas otseteed kõrgematesse ametitesse, samas kui tavapäraselt pidi alustav toomhärra edenemist ootama pikki aastaid (lk 114–119).

Käsitlemist leiab ka historiograafias palju debateeritud küsimus paavsti Liivimaa-poliitika iseloomu kohta. Kas kuuria täitis temast kaugel asuvaid vaimulikke ametikohti enam-vähem automaatselt, vastavalt korrektselt esitatud palvekirjale, nagu on leidnud Ernst Pitz?[18] Või sekkus paavst siiski ajuti ka omal initsiatiivil? Ehkki reeglina on Bolte arvates õigus Pitzil, toob ta välja mitu juhtu 15. sajandist, kui kuurias karjääri teinud vaimulikud said Liivimaal piiskopiks eelkõige seetõttu, et paavstid neid omal initsiatiivil toetasid (nt Dietrich Reseler Tartus ja Christian Kuband Saare-Läänes). Kuuria liikmetelt said märkimisväärset toetust mitmed teisedki piiskopid. Ühtlasi ilmnevad kuurias nimetatud (Bolte järgi kokku 17 isikut 38-st) või seal tugeva toetuse saanud piiskoppide puhul üleeuroopalised ja eripalgelised suhtevõrgustikud, mis hõlmavad paavste, kuuria liikmeid ja Saksa ordut. Just väljastpoolt Liivimaad pärit piiskopikandidaatide karjäär käis enamasti läbi kuuria.

Esimese sisupeatüki viimase mahuka teemana käsitleb Bolte seda, kas 1448. aastal Püha Rooma riigi keisri ja paavsti vahel sõlmitud Viini konkordaat Liivimaal kehtis (lk 174–225). Konkordaat andis Saksa maade toomkapiitlitele piiskopi vaba valimise õiguse ning piiras tugevalt paavsti võimalusi neid oma voli järgi nimetada. Liivimaal puhkes konkordaadi kehtimise üle tõsine vaidlus ja selle eitajad (kes reeglina kuulusid Saksa ordu leeri) püüdsid näidata, et piirkond ei kuulu ei Püha Rooma keisririiki ega Saksa maade hulka. Bolte hindab keisririigi ja Liivimaa sidemeid erinevatest aspektidest (keel, asukoht, õiguslikud sidemed) ja jõuab järeldusele, et need olid võrreldavad keisririigi teiste äärealadega, kuid toob ka välja, et need tihenesid märkimisväärselt alates 1520. aastatest. Need andmed ühtivad teiste uuemate uurimustega.[19]

Mis puutub Viini konkordaadi kehtivusse, siis vaidlustab Bolte historiograafias seni aktsepteeritud Hermann Hildebrandi seisukoha, et 1522. aastal said Liivimaa piiskopid sellele keisririigist ametliku kinnituse.[20] Hil-

---

[18] Ernst Pitz, *Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter*. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 36 (Tübingen: Niemeyer, 1971).

[19] Vt eriti: Mihkel Mäesalu, *Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 42 (Tartu: Tartu Ülikool, 2017), Viini konkordaadi osas vt lk 255–262.

[20] Hermann Hildebrand, *Die Arbeiten für das Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch im Jahre 1875/1876* (Riga: Müller, 1877), 92–100.

debrandi viidatud allikas seda tegelikult otsesõnu ei väida ja on võimalik, et ordu suutis kinnituse saamise nurjata (lk 214–217). 1520. aastate järel muutus konkordaadi kehtivuse vaidlustamine siiski sisuliselt võimatuks, kuna kõik Liivimaa maaisandad, kaasa arvatud Liivimaa orduharu meister, said riigivürstideks ehk keisri vasallideks. Ometi ei pea Bolte 1520. aastatel toimunut väga murranguliseks, sest mitmed piiskopid võtsid regaale juba 15. sajandil ning Viini konkordaatigi loeti juba alates 1450. aastaist enamasti Liivimaal kehtivaks.

Seisused kui piiskopitegijad

Esimese sisupeatüki kokkuvõttes leiab Bolte, et sarnaselt ülejäänud läänekristlikule Euroopale hakkas kuuria mõju 15. sajandi jooksul kahanema ka Liivimaa piiskopivalimiste puhul (lk 225–229). Seevastu kasvas kohalike seisuste tähtsus, kellele ongi pühendatud uurimuse teine sisupeatükk. Selle esimene osa käsitleb sarnaselt esimesele toomkapiitleid (lk 230–278). Siin analüüsitakse kapiitlit poliitiliste huvidega maaseisuse ehk korporatsioonina, mil oli silmapaistev roll piiskopkonna valitsemises, haldamises ja majandamises ning mis aktiivselt kaitses oma eesõigusi.

Kapiitlitel oli keskne roll ka sedisvakantsi ajal, mil piiskopkonda juhtis piiskopi asemel seisuste esindajatest koosnev ökonoomide ehk ajutiste haldurite kogu, kus ajapikku hakkas kasvama vasallide osakaal. Neidki käsitleb Bolte üsna põhjalikult (lk 279–315). Sealjuures tugineb ta enamasti vanemale baltisaksa historiograafiale, sest pärast 20. sajandi algust pole keskaegset aadlit kuigi põhjalikult uuritud. Uuemat kirjandust on vasallide kohta vähe ja Bolte toetub neist vaid üksikutele, ent sageli on ta iseseisvalt jõudnud viimase aja uurimustega sarnastele seisukohtadele.[21] Samas esineb Boltel siiski väiteid, mida on tugeva kahtluse alla seatud.[22] Üldiselt

[21] Näiteks, et autonoomseid rüütelkondi enne keskaja lõppu Liivimaa piiskopkondades ei tekkinud (lk 279–284; vrd Pärtel Piirimäe, "Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades", *Kleio*, 3 (1995), 16–25) ning et Liivimaa maapäevad jäid pikaks ajaks eelkõige territooriumide isandate kokkusaamise kohaks (lk 284–288; vrd Priit Raudkivi, *Der livländische Landtag: zur Entstehung einer mittelalterlichen Institution*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 21 (Berlin: Lit, 2018); Pärtel Piirimäe, "Staatenbund oder Ständestaat? Der livländische Landtag im Zeitalter Wolters von Plettenberg", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 8 (2013), 40–80).

[22] Näiteks traditsioonilise vaate, et Harju-Viru vasalkond oli juba 13. sajandist korporatsioonilaadne ühendus ja sellisena eeskujuks teistele Liivimaa territooriumidele (lk 283), on vaidlustanud Mihkel Mäesalu: "The King of Denmark in the eyes of his vassals and subjects in Danish Estonia", *Danish-Estonian relations in the middle ages* (Hillerød: The Museum of National History at Frederiksborg, 2022), 161–200, siin 174–178.

toonitab Bolte aga vägagi veenvalt, et aadelkond polnud monoliitne nähtus isegi mitte ühe piiskopkonna piires, sest sageli esines erinevate huvigruppide (nt mõjukate suguvõsade) võimuvõitlust. Ka aadlisoost piiskopid ei ajanud aadli ühist asja (mida ilmselt ei eksisteerinudki), vaid järgisid isiklikke, oma suguvõsa või piiskopiameti huve, mis tekitas vasallidega korduvalt vastuolusid (lk 313–315).

Eeltoodust hoolimata võis mõni aadlikildkond saavutada märkimisväärse mõjukuse. Heaks näiteks on siin 1520. aastate Saare-Lääne piiskopkond, kus aadel sai rea privileege. Muuhulgas anti 1528. aastal piiskopi valimise õigus lisaks kümnele toomhärrale ka sama suurele hulgale vasallidele. See lõi võimalused aadli domineerimiseks, mida püüdsid eelkõige teostada Läänemaa mõjuvõimsaimad ülikud. Juhtumiuuringus Saare-Lääne vaenusest (lk 315–348) leiab Bolte aga veenvalt, et nende katse ebaõnnestus. Reinhold von Buxhoevedeni piiskopiks valimine (1530) oli tema hinnangul kapiitli edukas vastukäik aadlikele (lk 324, 347–348) ja Saare-Lääne registratuurraamatust ilmneb, et piiskopi valimisel osalesid vaatamata 1528. aasta privileegile ainult toomhärrad.[23] Läänemaa vasallide vastuseis, piiskopkonna rahaliste raskuste süvenemine ja piiskopi kinnitamise venimine Roomas andsid ambitsioonikale Brandenburgi markkrahv Wilhelmile (1529–1539 Riia peapiiskopi koadjuutor, 1539–1563 peapiiskop) võimaluse piiskopikohta püüelda. Nii tema kui ka Buxhoevedeni toetajaskond oli kirju – mõlema poolel leidus nii aadlikke kui ka toomhärrasid ning vaenuse kestel (1532–1536) vahetasid mitmed neist poolt. Konflikt näitas ka, et edukaks valitsemiseks oli piiskopi jaoks ülioluline saavutada kõigi seisuste tunnustus. Vaenuse võitnud Buxhoevedenil see ei õnnestunud ning 1541. aastal ta tagandati.

Teise sisupeatüki lõpetuseks vaatleb Bolte põhjalikult Tartu ja põgusalt ka teiste Liivimaa linnade rolli piiskopkonna poliitilisel tasandil (lk 348–382). Niinimetatud kolmel suurel linnal (Riia, Tallinn ja Tartu) oli vaieldamatult oluline poliitiline ja majanduslik tähtsus terve Liivimaa kontekstis: linnapäevad ehk esindajate kokkusaamised toimusid juba 14. sajandist ning ilma linnu kaasamata oli keskaja lõpuks võimatu olulisemaid otsuseid langetada. Tartu oli neist aga ainus, mis lõi otseselt kaasa piiskopkonna valitsemises. Seda eriti sedisvakantside ajal, kui linna esindajad osalesid asevalitsemises. Teiste linnade iseloomustamisel esineb raamatus aga mõningaid ekslikke väiteid, näiteks et Lihulal oli keskajal linnaõigus ning Haapsalul

[23] Mina eeldasin, et Buxhoevedeni valijateks olid vastavalt 1528. aasta privileegile nii toomhärrad kui ka vasallid (Madis Maasing, "Die Wieksche Fehde (1532–1536) und Markgraf Wilhelm von Brandenburg", *Forschungen zur baltischen Geschichte,* 5 (2010), 11–35, siin 13).

polnud linnamüüri (lk 352), ent viimase aja arheoloogilised väljakaevamised on müüri olemasolu vaieldamatult kinnitanud.

Saksa ordu osatähtsusest

Raamatu viimane sisupeatükk on pühendatud Saksa ordule, Liivimaa võimsaimale sõjalis-poliitilisele jõule. Püüdlustes Liivimaal ülemvõimu saavutada oli see teravaimas rivaliteedis Riia peapiiskopiga, mida vaatleb pikemalt ka Bolte (lk 411–420). Kuna tegemist oli kogu Liivimaa ajalugu punase joonena läbiva probleemiga, millega põimusid lahutamatult ka ordu ja teiste piiskoppide suhted, on see Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondi käsitlevas teoses igati õigustatud.

Võideldes ülemvõimu eest, kasutas Saksa ordu muuhulgas Liivimaa ühtsuse retoorikat, väites end olevat selle peamine kandja ning kes vastandus ordule ja/või otsis abi väljastpoolt maad, oli kogu Liivimaa reetja. Reeglina püüdiski ordu väliste jõudude (näiteks Rootsi, Taani ja Poola-Leedu) sekkumist Liivimaa piiskopivalimistesse minimeerida. Teisalt kasutas just ordu piiskopiametite täitmisel aktiivseimalt Liivimaa-väliseid jõuhoobi, eriti kuuriat, ja takistas piiskoppide valimist kohalikes toomkapiitlites. Samuti pärines enamik ordu toetatud piiskoppidest või nende kandidaatidest (ligikaudu kolmveerandil juhtudest) väljastpoolt Liivimaad (lk 429, 523). Võib öelda, et kõik liivimaalased väitsid, et piiskopivalimistel ei tohiks sekkuda maavälised jõud, kuid arusaam sellest oli erinev – piiskopkonna seisused lugesid sekkuvaks välisjõuks ka ordut (lk 523).

Samas leiab Bolte, et Liivimaa orduvalduseid ei saa käsitleda ühtse, ordumeistri juhitud riigina, vaid killustunud struktuuriga organisatsioonina, mis polnud suuteline Liivimaal püsivat ülemvõimu kehtestama (vt lk 405–411).[24] Ordu piiratud võimalusi illustreerib hästi 1526. aastal saavutatud kokkulepe, mille kohaselt pidanuks välispoliitikat edaspidi juhtima ordumeister ning piiskoppidest saanuks tema nõuandjad. Bolte leiab põhjendatult, et see ei tähendanud piiskopkondade muutumist ordu sõltlasteks – ordu ei saanud sekkuda piiskopkondade siseasjadesse, ka mitte nimetada piiskoppe, ja juba 1530. aastal oldi sunnitud lepingust loobuma. Pigem võiks kokkulepet tõlgendada ajutise liiduna, mis sõlmiti reformatsiooni algul tekkinud keerulise olukorra üleelamiseks (lk 417–419). Sellele järgneb loogiline järeldus, et Liivimaal polnud püsivaid liite ja võimukonstellatsioone ning üks ja seesama piiskop või seisus (või ka osa neist), võis teha koostööd orduga, aga teisel juhul talle ka vastanduda (vt lk 420–427).

[24] Tema arvamus ühtib hästi Juhan Kreemi omaga: vrd *Ordu sügis*.

Eelnevat arvesse võttes on mõistetav, et ordu polnud oma kandidaatide piiskoppideks tõstmisel alati edukas. Enamus ordukandidaate ei saanud piiskopiametisse; kohati ka seetõttu, et neid esitati ühele kohale mitu ning puhuti ilmnes konkurents Preisimaal resideeriva kõrgmeistri ja Liivimaa orduharu vahel. Sealjuures saatis kuurias enamasti edu kõrgmeistri soosikuid, sest ordu sealne alaline esindaja, peaprokuraator, oli tema teenistuses. Liivimaal asju ajades, näiteks kohalikke seisuseid mõjutades, oli suurem edulootus kohalikul orduharul. See kehtib isegi Preisimaa lähedal paikneva Kuramaa piiskopkonna kohta, kus hoolimata sellest, et kuni 16. sajandi alguseni sai sageli ametisse kõrgmeistri favoriit, olid Bolte hinnangul edukamad liivimaalased; vähemalt juhul, kui piiskopikandidaatide puhul käsitleda ordu ilmselgeid soosikuid (lk 513–514). Tartus ja Saare-Läänes suutis kohalik orduharu piiskopikohti aga kõrgmeistrist ilmselgesti edukamalt täita (lk 524–525).

Ehkki ordu edu polnud enesestmõistetav, olid umbes pooled 1378. aasta järel ametisse saanud piiskopid ordu soosikud või vähemalt tema poolt toetatud. Samas tõi piiskopikohtade täitmine ordule suuri diplomaatilisi, rahalisi ja sõjalisi kulutusi ning sageli ei olnud sel soovitud tagajärge. Mõned piiskopid kasutasid ordut arvatavasti ära ainult võimule saamiseks ja hiljem muutus nende poliitika orduvastaseks, nagu näiteks Saare-Lääne piiskopi Peter Wetbergi puhul (vt lk 493–495, 512–513).

Peamiseks takistuseks ordu edule Tartus ja Saare-Läänes loeb Bolte aga toomkapiitleid (lk 523–524). Olukord olevat ordu kasuks muutunud 1520. aastate järel, mil reformatsiooni ja kasvava Vene ohu tõttu said ametisse mitmed orduga seotud piiskopid. Bolte leiab, et ordu versioon Liivimaa ühtsusest, kus tema juhtimisel seistakse vastu välisele ohule, olevat esmakordselt Liivimaa ajaloos maksvusele pääsenud ning kindlustanud mõneks ajaks rahu (lk 526–527). Arvestades Riia viimase peapiiskopi Wilhelmi ja ordu teravaid suhteid ja teiste piiskoppide puhutist koostööd Wilhelmiga, tundub see väide siiski väheveenev.

Kokkuvõtteks

Üldistatult võib öelda, et ehkki Bolte käsitletav aines ja lähenemine on üsna traditsioonilised – suures osas keskendub see ordu ja piiskoppide vahekorrale –, on paljud selle seisukohad ja tulemused siiski uudsed. Tema teos pakub mitmekülgset infot keskaegse Liivimaa vaimulike härruste toimimise ning nendega seotud seisuste, instantside ja võimuvõrgustike kohta, täpsustab tänu põhjalikule tööle allikatega paljusid varasemaid arusaamu, annab vastuseid seni ebaselgeks jäänud küsimustele ning lükkab ümber

mitmeid eksiarvamusi. Eelpool mainitud üksikud küsitavused ja eksimused ei vähenda Bolte *magnum opus*'e väärtust.

Hästi joonistub välja ka see, et suhted Liivimaal olid märksa keerukamad kui binaarsed vastandused: kuuria-kapiitel, kohalik-välismaine, ordu-piiskopid jms. Ka piiskopi nimetamist kuurias ei saa *a priori* võtta välise sekkumisena, vaid see oli üks tehniline vahend piiskopi ametisse saamiseks (lk 520). Nõnda ei ole midagi paradoksaalselt selleski, et Bolte järgi oli kuurial olulisem roll Liivimaa asjade määramisel, kui tavapäraselt on arvatud. Samas pärines enamik ametisse saanud piiskoppe siiski Liivimaalt või kohalike toomhärrade ridadest ning nad said võimule eelkõige kohalike võrgustike toel.

Tasub üle korrata, et Bolte teose peamine tugevus on põhjalik töö arhiiviallikatega, mis on andnud suurel hulgal uusi ja väärtuslikke tulemusi. Sealjuures on kuuriast ja Liivimaalt pärinevate allikate kombineeritud kasutamine võimaldanud käsitleda isikute elukäiku ja institutsioonide tegevust senisest märksa põhjalikumalt. Nõnda võiks Boltest inspireerituna kutsuda üles tegema senisest põhjalikumat arhiivitööd ning läbi viia samavõrd põhjalikke alusuuringuid teisteski Liivimaa keskaja ajaloo kesksetes valdkondades, näiteks on pikka aega unaruses olnud aadli ehk vasalkonna ajalugu. Samuti võiks Bolte uurimus olla järgimist väärivaks eeskujuks ka väljaspool Liivimaad, teistegi Püha Rooma keisririigi äärealade piiskopkondade jaoks.

Lõpetuseks võib kindlalt öelda, et Bolte teos viib keskaegse Liivimaa piiskoppide ja piiskopkondade uurimise täiesti uuele tasemele. Raamat annab kvaliteetse üldpildi sellest, kuidas oli Liivimaal võimalik piiskopiks saada ning rõhutab suurepäraselt tõsiasja, et lisaks Saksa ordule olid ka kohalikud piiskopkonnad vaieldamatult olulised võimkonnad, mille uurimine võimaldab jõuda nii detailides kui ka üldistustes vägagi viljakate tulemusteni.

MADIS MAASING